

„ÚGY DÖNTÖTTEM, HOGY BEMEGYEK
A KÖNYVTÁRBA, ÉS NEM JÖVÖK KI ADDIG, AMÍG
NEM TALÁLOK VÁLASZT AZOKRA A KÉRDÉSEKRE,
AMIKEN AZ EMBEREK '89-90 ÓTA ÖLRE MENNEK,
ANÉLKÜL, HOGY TUDNÁK, MIRŐL BESZÉLNEK”

II. RÉSZ*

FILEP TAMÁS GUSZTÁVVAL BÁRDI NÁNDOR BESZÉLGET

BN: *Visszatérve a közéleti ügyekre: hogyan kerültél Lakitelekre?*¹

FTG: Remélem, nem keverem össze az időszakaszokat, naplófeljegyzéseim nincsenek. Az *ef-Lapok*ban sorozatban jelentek meg azok az interjúk, amelyeket azokkal készítettem, akik később a lakiteleki találkozót szervezték. Tulajdonképpen a Bethlen Alapítvány titkárságának munkájában részt vevő emberekről van szó.² Fiatalítani szerettek volna, s ahogy akkor – úgy emlékszem – Kiss Gy. Csaba mondta nekem, rám gondoltak és egy nagyjából velem egykorú jogászra, Petrik Bélára. Bíró Zoltánéknál, Nagy Gáspáréknál, Kodolányi Gyusziéknál – azaz Illyés Gyula családjánál – voltak ülések, illetve inkább megbeszélések, amelyeken jelen voltam. Nem hinném, hogy valamilyen nagy bölcsesség elhangzott volna tőlem ott, nem tudtam előre a lakiteleki találkozó szervezéséről sem, utólag lettem beavatva, amikor meghívtak. 100 ember kapott szóbeli meghívót, végül azt hiszem, 180 ember nevében került nyilvánosságra a Lakiteleki Nyilatkozat, ugyanis aki értesült a találkozóról, és aznap odaérkezett, azt már nem küldték vissza. De a szám eredetileg limitálva volt. Én szerettem volna meghívni Tóth Lacit, hogy a felvidékiek is képviselve legyenek, de erre nem volt mód, vagy már nem volt idő arra, hogy ezt a szervezők egyeztessék. A találkozó történelmi jelentősége az első pillanattól nyilvánvaló volt mindannyiunk számára. De például nekem nem

* A beszélgetés első részét L.: *Pro Minoritate*, 2017. tavasz, 189–213. p. (A Szerk.)

¹ Lakiteleken, Lezsák Sándor telkén két találkozóra került sor. Az első 1987. szeptember 27-én volt *A magyarság esélyei* címmel, 181 résztvevővel. Az itt kiadott *Lakiteleki Nyilatkozat*ban javasolták a Magyar Demokrata Fórum létrehozását is. A nyilatkozat csak novemberben jelent meg a magyar sajtóban, L.: *Magyar Nemzet*, 1987. november 14. A második találkozón, 1988. szeptember 3-án a jelenlévő kb. 400 fő elfogadta az MDF alapítólevelét, L.: *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles Jegyzőkönyve*, Lakitelek, 1987. szeptember. 27., szerk. Bíró Zoltán – Csurka István – Für Lajos, 1987.

² A Bethlen Gábor Alapítványt 1979-ben Bakos István kezdeményezte, és 1985-ben engedélyezték a kuratórium működését. Az alapítvány létrejötte és tevékenységének kronológiája: <http://www.bethlenalapitvany.com/index.php?me_id=5> (letöltve: 2017. 03. 30.).

fordult meg a fejemben, hogy két-három év alatt bekövetkezik a fordulat, és nem is örültem neki. Idő kellett volna még az eszmei tisztázódásra.

BN: *Mi volt akkor a fejedben vagy mit vártál tőle? Vagy egyszerűen benne voltál egy ilyen mozgalmi érásban, és gondoltad, hogy ez egy rendezvény a többi közül?*

FTG: Az nyilvánvaló volt, hogy ez már politikai akció, itt már egy döntés született, elment egy egyértelmű üzenet a hatalomnak. Csak azt hittem, hogy egy lassú, sok évig tartó átalakulási folyamat kezdődik. Két lakiteleki találkozó volt az MDF ügyében, és az egy évvel későbbi második mondta ki a mozgalom megindítását. Onnantól volt tagság, tagsági könyvvel. Ott már talán 300-an voltunk, vagy többen is. A kettő között került sor a Jurta Színház-beli rendezvényekre, szám szerint talán ötre.³ Nekem nyilván a határon túli magyarokról szóló konferencia volt a legemlékezetesebb; az első, azt hiszem, a parlamentarizmusról szólt. Ezeken a rendezvényeken nem alakult ki brutális összeütközés az ellenzéki pártok tagjai között – mert nem csak MDF-esek jelentek meg ott. Az, hogy nem egyetlen ellenzéki párt lesz, hanem több, már az első pillanatban kiderült Lakiteleken. Benda Kálmán tette szóvá ott elsőként, hogy sok ember hiányzik innen, aki velünk együtt gondolkodott az ország további sorsáról. Elég határozott hangon számon kérte, hogy miért nincsenek ott – miért nem kaptak meghívást – a demokratikus ellenzék tagjai. Ezt később Bíró Zoli megindokolta, de Konrád György is arról beszélt, szerintem nagyon jól – a másik csoport vezéregyéniségei közül őt hívták meg –, ő tudja méltányolni, hogy itt egy csoport tart találkozót, a máskéntgondolkodókon belül az egymáshoz hasonlóképpen gondolkodók köre, és hogy nemcsak az egypártrendszer nem szeretjük, hanem a kétpártrendszer sem, tehát minden ilyesféle csoportképződésnek van jogosultsága. Ebbe beleértettem, hogy minden különbség dacára nem szükségszerű, hogy kirobbanjon az ellenzéki csoportok közötti háború.

BN: *Visszaugorva a szakmai, publikációs szálhoz, hogyan jött létre a Regio, amelynek első számába a programcikket te írtad? Felvidékről jött a kezdeményezés?*

FTG: Erre mindenki máshogy emlékszik. Az egyik verzió szerint a nyolcvanas évek elején, amikor a pozsonyi Madách Kiadónál megkezdődtek az *Új Minden Gyűjtemény*⁴ munkálatai, a távoli célok között ott volt egy tudomá-

³ Romhányi László (1944–2005) színházi rendező 1985-ben saját pénzből kezdte el a Népligetben felépíteni a Jurta Színházat, amely 1987-ben nyílt meg (320 ülőhely, 45 milliós építési költség). A rendszerváltás folyamatában a tömegrendezvényeknek helyszínt kellett biztosítani, de ezt közintézményektől nem lehetett bérelni a pártállami viszonyok között. Így adódott a Jurta Színház a Népligetben, és a tematikus vitákon túl itt alakult meg az MDF, a Fidesz és az SZDSZ is.

⁴ Társadalomtudományi évkönyv (1980–1993), a Madách Könyvkiadó jelentette meg. A VIII. és a IX. kötetet (1989, 1990) Tóth Károly szerkesztette.

nyos folyóirat létrehozása is, s a *Regio* ebből az ötletből alakult ki. Magyarországon viszont '88-ban még nem ismertük a közeljövőt, és Tóth Laci a saját szakállára találta ki, hogy itt alapít egy kiadót, amely egy folyóiratot is meg fog jelentetni, amelynek súlypontja a csehszlovákiai magyar tudományosság lesz, s amelyet az első adandó alkalommal hazatelepíthet. Én kényszerből kerültem bele. A kiadáshoz létre kellett hozni egy alapítványt, és Laci nem vállalhatott egyszerre két funkciót. Ezért kért meg, hogy vállaljam a megbízott főszerkesztőséget. A szerkesztőség többi tagja az első időkben rajtam kívül felvidéki volt, köztük áttelepültek (Szarka László, G. Kovács Laci, Molnár Imre) és ott élők (Szigeti László, Tóth Károly, Balla Kálmán) egyaránt.⁵ De mire az első szám megjelent, odaát kitört a forradalom. Elméletileg tehát ott is lehetett volna folytatni a munkát, de éppen a szerkesztőség ottani tagjai a politika első vonalába kerültek, és nem maradt erre kapacitásuk, nem is ez volt akkor a legfontosabb megoldandó feladat. Aztán szerkesztők jöttek-mentek, a folyóirat koncepciója is (át)alakult, egy idő után én is kiszálltam. Végül egy évtizeddel később szervezték meg odaát a *Fórumot*, a szlovákiai magyar társadalomtudományi folyóiratot.

BN: *Amikor az ef-Lapokat, illetve az Uniót, a Regiót szerkesztetted, akkor még az MKKE-nél is megvolt az állásod? Milyen körülmények között szerkesztettétek ezeket a lapokat?*

FTG: Amikor az *Unió* létrejött, átmentem oda, főállásba; a korábbi folyóiratokat mind a könyves munkám mellett szerkesztettem. Volt úgy, hogy a

⁵ Szarka László (1953) történész, 1976-ban végzett a pozsonyi Comenius Egyetem történelem szakán; 1977–1985 között a Csehszlovák Tudományos Akadémia budapesti csoportjának tudományos ügyintézője, 1986–1995 között a MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. G. Kovács László (1961) történész, műfordító, 1984-ben végzett a pozsonyi Comenius Egyetem történelem szakán; 1984–1987-ben a Csemadok munkatársa, 1987-től Magyarországon él; az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, majd a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szlovák Tanszékének tanára volt. Molnár Imre (1956) történész, diplomata, 1986-ban végzett az ELTE történelem–szociológia szakán; 1986–1988 között a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban, 1988–1990 között a Magyarságkutató Intézetben, 1990–1993 között a Miniszterelnöki Hivatal Határon Túli Magyarok Hivatalában dolgozott. Szigeti László (1949) közíró, kiadó; 1973-tól a *Csallóköz*, 1975–1980-ban az *Új Szó* munkatársa, 1981–1982-ben a kassai Thália Színpad dramaturgja és művészeti vezetője, 1983–1989-ben a *Nő* szerkesztője. Tóth Károly (1959–2016) társadalomkutató, 1983-ban végzett a pozsonyi Comenius egyetemen magyar–történelem szakon; 1983–1987-ben a vágsellyei DUSLO vegyi kombinátban segédmunkásként dolgozott, majd a Madách Könyv- és Lapkiadó Vállalat szerkesztőjeként; részt vett a vágsellyei és a pozsonyi klubéletben, a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága munkájában, az Iródia, a Magyar PEN Club Pozsony alapító tagja. Balla Kálmán (1954) költő, szerkesztő, 1978-ban az ELTE-n szerzett magyar–angol szakos diplomát; 1978–1987 között a Madách Könyvkiadó, 1987–1989 között az *Irodalmi Szemle* szerkesztője volt.

munkahelyi szobámban egyszerre készült három lap anyaga, oda jártak be a többiek. Az *ef-Lapokat* egyébként ott raktuk össze, ahol éppen találkoztunk, valamelyikünk lakásán, munkahelyén, vendéglátó-üzemegységekben, útközben... A *Regiót* először az Írók Szakszervezetében; kaptunk ott egy szobát, ha jól emlékszem, hetente néhány órára, volt egy-egy a folyóiratban is föltüntetett rendszeres szerkesztőségi délután. Az *Uniónak* már rendes szerkesztősége volt, a *Lapkiadó* bérelt nekünk egy lakást. 1990-ben elütött egy autó, eltört a lábam, fél évig nem tudtam járni, a kórház után otthon feküdtem; akkor az *Uniótól* és a *Regiótól* elhozták a kéziratokat, otthon dolgoztam rajtuk. Aztán az *Unió* összedőlt. Másfél évig munkanélküli segílyt kaptam, majd alkalmi megbízásokból éltünk, 1994-ben pedig a Pro Hungaris Értékközvetítő Alapítványnál vállaltam munkát.

BN: *Mit csináltál a Pro Hungarisnál?*

FTG: Ezt az alapítványt Húbert Ferenc barátom és korábbi munkatársam találta ki, ő hozta létre, látván, itt az alkalom, hogy a határon túli magyar közgyűjteményeket feltöltsük, ellássuk könyvekkel. Ehhez jó alap volt az emlegetett kiállítási gyűjtemény anyaga, ezt megszerezte, de máshonnan is tonnaszámra gyűjtötte össze a folyóiratokat, könyveket. Az volt az elve, hogy ezeket mind ki kell szállítani, de nem szabad szétoztani például Kolozsvár főterén, abból semmi közhaszon nem származik. Ezek a kiadványok mind kerüljenek be valamelyik közgyűjteménybe, cserébe kérjük a leltárkönyv vonatkozó lapjainak másolatát, bizonyítékként, hogy nem kallódik el az adomány kézen-közön. Jó elgondolás volt, működött is így-úgy, de mi magunk nem tudtunk szállítani, annak a költségeit nem tudtuk előteremteni. Főleg az kapott könyvet, aki érte jött és haza is tudta vinni.

BN: *1998-ban otthagytad az alapítványt, és attól kezdve szerkesztői munkádból és a szerzői honoráriumokból éltetek. Három gyereketek van, és a feleséged könyvesboltban dolgozik. Nem lehetett könnyű.*

FTG: Ha azt akarod kérdezni, hogy miért nem volt másfél évtizeden át munkaviszonyom, azt mondhatom, hogy egyetlenegyszer utasítottam vissza állásajánlatot. Szarka Laci behozott volna a Kisebbségkutató Intézetbe. Jó lett volna, de éppen akkor folytatta az MSZP-SZDSZ koalíció a kampányát a határon túli magyarok magyar állampolgársága ellen, amelynek következtében a magyarországi társadalom a 2004 végi népszavazáson megtagadta a magyar kisebbségekkel való szolidaritást. (Egyébként tudom, hogy maga a népszavazás eleve rossz ötlet volt.) Ezért a népszavazás után azt voltam kénytelen mondani Lacinak, hogy nem megyek olyan hivatalba, intézetbe, intézménybe, amely ettől a kormánytól kapja a pénzt. Lehet, hogy Laci ezért egy kicsit meg is neheztelt rám; nyilván joggal. Más ajánlatra nem emlékszem. Valószínű, hogy az intézményeknél nincs is szükség

olyan emberekre, amilyen én vagyok. Mondjuk így volt időm nappalin elvégezni az egyetemet.

BN: *Az föl sem merült benned, hogy valamilyen közéleti funkciót töltsél be vagy az MDF segítségével helyezkedj el?*

FTG: Nem. Először azért, mert a változás éveiben még volt munkahelyem. Másrészt az MDF-nél hamar érezhető volt az erős változás, az én barátaim az úgynevezett népi vonalhoz tartoztak, az új közegben valószínűleg nem találtam volna meg a helyemet, persze nem is kerestem. Nem szeretek tülekedni. Ha azt kérdezed, rajtam is múlt-e, hogy nem lett belőlem semmi, akkor azt mondom, bizonyára van benne részem. Sok jóakaróm került pozícióba 1990 után. Nem kerestem őket magánügyben.

BN: *Azért a semmit, azt nem mondanám, mert közben ott vannak a szakmai teljesítmények. Az első nagy teljesítmény, amennyire én látom, A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története négy kötetben, amit Tóth Lacival csináltatok.⁶ Mennyiben volt ez tudatos kanonizáció, egy kisebbségi társadalom önképének alakítására való törekvés?*

FTG: Az alapötlet, az egyes kötetek tematikája, beosztása is Tóth Lacitól származott, bár nyilván alakult a közös munka közben. Én nem kánonban gondolkoztam, hanem abban, hogy össze kell gyűjteni és struktúrába kell szervezni a szerteszórt anyagot. A beérkező szövegeket én szerkesztettem először, én mondtam meg, melyek a vitakérdések, vagy én jártam a szerzők nyakára, hogy ezeket válaszoljuk meg. Amikor már együtt volt a négy kötet, bemutatót tartottunk itt Budapesten, a Szlovák Köztársaság Kulturális Intézetében, ahol beszéltem a könyv hibáiról, arról, hogy mely kérdéseket nem tudtuk feldolgozni úgy, ahogy szeretttük volna, mihez nem találtunk elegendő forrást – mert nincs. Ezeket a hibákat aztán viszontláttam a pozsonyi sajtóban, mint az újságíró felfedezését. Emlékszel? Napokig rajtam röhögtek a könyvtárban. Tóth Karcsinak egyébként az volt a véleménye – ott mondta el, az említett bemutatón –, hogy az előzmények összefoglalását ez a kötet nagyon jól elvégezte. Szeretném hinni, hogy ez nagyjából így is van, és hogy az ő munkájuk, a *Magyarok Szlovákiában* kötetek és a mi művelődéstörténetünk között van kontinuitás.⁷

⁶ A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I. Történelem – demográfia és szociológia – nyelvhazsználát és nyelofejlődés – a mindennapok kultúrája – vallás és egyház [a térképeket rajz. Sebők László], 1998; II. Oktatásügy – közművelődés – sajtó, rádió, televízió, 1998; III. Irodalom, tudomány, könyvkiadás – színház – képzőművészet – ének, zene – tánc, 1999; IV. Művelődéstörténeti kronológia – Könyvészet – Mutatók, szerk., a kronológiát, az ajánló bibliográfiát és a mutatókat összeáll. TÓTH László – FILEP Tamás Gusztáv, Ister Kiadó, Budapest, 2000.

⁷ CSANDA Gábor – FAZEKAS József – HUNČÍK Péter – LÁSZLÓ Béla – LELKES Gábor – TÓTH Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában*, I–V., Fórum Kiadó, Somorja, 2004–2008.

BN: *Nem az történt valójában, hogy ahelyett, hogy Magyarországon lettél volna felvidéki közvetítő, sokkal inkább a szlovákiai magyar szellemi élet organizátora lettél?*

FTG: Nem lettem. Amit én írok a szlovákiai magyarság történetéről, művelődéstörténetéről, azt nagyon szűk körben olvassák, főleg szakmabeliek. 1989 után nagyon nagy iramban kezdtük el a felvidéki eszmetörténeti hagyomány feltárását, először a Kalligram köré szerveződve. A szervezettség, intézményépítés, a szerzőgárda összekovácsolása néhány év múlva megszűnt. A Kalligramnál mindvégig jelentek meg fontos munkák, de már nem olyan ütemben, mint ahogy szeretttük volna. Egy idő után azt vettük észre, hogy tulajdonképpen ketten-hárman foglalkozunk a két háború közötti korszakkal, főleg itt Pesten. Később elindult a Fórum Intézet, megjelent a folyóirat, új csoport lépett színre, de szerintem nincsenek elegenden, akik például ezeket az előzményeket kutatják.

BN: *De a te kismonográfiáiddal próbálsz egy historiográfiai/eszmetörténeti vázat adni a szlovákiai magyar szellemi életről. Mennyire maradtál egyedül ebben a dologban?*

FTG: Egyezzünk ki százszázalékos vereségben. De azt hiszem, ez nem zavar. A magyar kisebbségek kérdése '89 előtt az ellenzék vagy az ellenzéki gondolkodók közötti kevés kapocs egyike volt. Ezek a közös pontok megszűntek, ami részben összefügg azzal, hogy napi politikai érdekek szolgáltatába állították ezt az ügyet. Sokáig azt hittük, amikor erről beszéltünk, hogy mögöttünk áll a társadalom, s ez 2004-ben a népszavazás eredményével számomra megdőlt. Akkor azt mondtam, ha nem képviselhetem a közvéleményt, akkor a saját lelkiismeretemet fogom képviselni.

BN: *A rendszerváltás előtti időszak, mondhatni, a felfedező korszakod volt, ahol nagyon sok mindent honosítottál az ef-Lapokban, az Unióban, a Motollában. Párhuzamosan egyre többet szerkesztesz az előbbiektől tartalombeszerzése után a Regiónál, majd néhány év múlva a Pro Minoritate Könyveket is te gondozod. Én a „minden mindennel összefügg” érveléssel próbálkozom, te meg ki nem mondván „gondolta a fene” alapon próbálsz kiigazítani a próbálkozásaidat. De nekem mégiscsak az a dolog, hogy segítsen a rendszerezésben. 1993-ban jelent meg Az ellenállás vize című köteted, ahol a rendszerváltás utáni útkeresésről szóló eszmetörténeti írásaid javát gyűjtötted össze.⁸ Utána 1995-ben a Próbafeleltelek a (cseh)szlovákiai magyar irodalomról, 1918–1995 című, Tóth Lászlóval közös eszme- és irodalomtörténeti kötetetek,⁹ amely megalapozta a már említett négykötetes A (cseh)szlovákiai magyar művelődés történetét (1998–2000). A két számbavételkötet után jönnek a szakpub-*

⁸ *Az ellenállás vize. Jegyzetek, kísérletek, portrévázlatok*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1993.

⁹ *Próbafeleltelek a (cseh)szlovákiai magyar irodalomról 1918–1995. Esszék, tanulmányok, vázlatok*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.

*likációid. A hagyomány felemelt töre tanulmányköteted 2003-ban, ami kifejezetten szlovákiai magyar eszmetörténeti tanulmányaidat közli, és A humanista voksa 2007-ben. A legutóbbi kötetedben, az Agorák korában (2014) pedig visszatértél a magyarországi eszmetörténethez. Közben több tucat könyvnek a szerkesztésében, összeállításában vettél részt.*¹⁰

FTG: A kötetek megjelenési évéből nem lehet egyértelműen visszakövetkeztetni az ötletek kronológiájára. Egyebek között azért nem, mert főleg azokat a könyveimet írtam meg, amelyeknek a kiadására volt pénz. Sok munkámat jóval korábban elgondoltam, de mindig az aktuális, kiadók által tervbe vett munkával kellett foglalkozni; más kérdés, hogy ezeket sokszor én ajánlottam fel, én döntöttem el, melyik az előbbre való. Az utolsó könyvemben szereplő írások nagy része készen volt már, szétszórva régen megjelent folyóiratszámokban, annyiban volt hát ez visszatérés a (döntően) magyarországi eszmetörténethez, hogy amikor Németh Zsolt felszólított, adjak kéziratot a Pro Minoritate-sorozatba, ne csak a másokéival bíbelődjem, úgy véltem, ezek összegyűjtésének jött el az ideje. Szóba került már, mennyire kikészített, hogy 1990 körül egymásnak estek a korábbi ellenzéki csoportok; mindez az orrom előtt történt, sok embert ismertem különböző irányzatokból. Nagy szerencsémre 1990 októberében elütött egy autó, hónapokig otthon feküdtem, s ez módot adott arra, hogy kimaradjak a társadalmi hisztériákból. Aztán teljesen tudatosan úgy döntöttem, hogy bemegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek '89-90 óta öltre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek. Az első könyvemben ott vannak ennek a kezdeti eredményei. Egymás mellé akartam állítani és egymásra akartam vetíteni összetartozó eszmetörténeti hagyományokat, ezáltal talán arra készíteni a vitázókat, gondolkozzanak el érveléseik viszonylagosságán. Nézzenek szembe azzal, hogy amit most örök igazságnak hirdetnek, az másként nézhetett ki húsz évvel ezelőtt, másként fog kinézni harminc év múlva, s hogy ők is máshogy látták egykor, és máshogy fogják látni később. Más tényezők is hozzájárultak, hogy megírom ezt a könyvet, például Tóth Laci biztatása, akinek az akkori kiadójánál aztán megjelent. Még fontosabb, hogy ekkor kezdődött édesanyám betegsége. Ezt a periódust például úgy próbáltam túlélni, hogy elhatároztam, megírom az első könyvemet, hogy ő még láthassa. Nem láthatta, csak a korrektúrát.

¹⁰ *A hagyomány felemelt töre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh) szlovákiai magyar kultúráról*, Ister Kiadó, Budapest, 2003; *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007; *Agorák kora. Tanulmányok, esszék, cikkek*, Méry Ratio Kiadó – Pro Minoritate Alapítvány, Somorja–Budapest, 2014.

BN: *A reformátusság, az '56-os emlékezet mellett a harmadik döntő élményed a '89-es változás lehetett. Pontosabban annak a reménynek az elvesztése, hogy itt egy olyan nemzedék születik, ami a jobb-bal vagy a népi-urbanus ellentéteken képes túllépni. Számomra elég világos a kisebbségtörténeti tanulmányaid azon üzenete, hogy a kisebbségi közösségekben vagy a kisebbségi eszmetörténetben rengeteg olyan jelenség van, amiből lehet Magyarországon okulni. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a kisebbségi közegben a polgári vagy épp nemzeti radikálisok, konzervatívok, liberálisok, szocdemek egy mozgalomban tűnhetnek föl, és kénytelenek valamiféle közösségi érdekképviselet nevében együtt megjelenni, ami 1905–1906 óta vagy 1918 óta Magyarországon nemigen fordult elő. E vonatkozásban a jobb és a bal felfogásával kapcsolatban szoktál példálózni.*

FTG: Idézni is szoktam Bibót, aki nagyon érzékletesen világítja meg egy helyütt, hogy jobb és bal – viszonyfogalmak, a politikai paletta tagoltságától függ, hogy ki mihez képest áll jobbra vagy balra. És figyelmeztetni szoktam az embereket, hogy a totális ideológiák nem minősíthetők jobb- vagy baloldalnak, azok szélsőségek, és valahol összeérnek. A jobb-bal tagolásnak csak azok között az irányzatok között van értelme, amelyek elfogadják a parlamentáris demokrácia szabályait. Szintén Bibó írja, talán már '46-ban, hogy a falra festett ördög megjelenik. Ezt én is észrevettem: '90-től kezdve az egymással szembenálló csoportok elkezdtek a másiknak a szélsőségével azonosítani a csoport egészét.

BN: *Csurkára gondolsz?*

FTG: Olyanfajta szélsőségek az MDF népi szárnyában, amivel ellenfeleik riogattak, és amik a pártban később meg is jelentek, a fordulat előtt nem voltak. Jó, hogy kérdezel erről, mert itt tanúságot tehetek arról, hogy én azoktól az emberektől, akik az MDF vezérkarát adták az elején – beleértve természetesen Csoóri Sándort is és Csurkát, akivel talán nem is váltottam életemben két mondatot, de előfordult, hogy egy szobában (vagy éppen egy sátorban) voltunk – semmiféle úgynevezett nemzeti radikális vagy antiszemita megjegyzést nem hallottam. 1990 után viszont láttuk, hogy egy középtől kissé jobbra álló, de a centrumban maradni szándékozó kormánykoalíciót ugyanennek a pártnak, a vezető kormánypártnak az egyik ága kezdi nyomni jobbról – jobbra, és radikalizálni próbálja. Majd amikor ez nem megy, különválik és maga szerveződik radikális párttá. Az MDF sok mindent rosszul csinált, de az 1994-es csúfos bukást nem érdemelte meg. Ebben igenis szerepe volt Csurka Istvánnak. Így láttam ezt akkor is (egyébként én akkor már nem voltam MDF-es, a megszüntetett mozgalomból nem léptem át a pártba). Csurka egyrészt sok embert elvont, másrészt sok embert elriasztott az MDF-től. Felteheted a kérdést: nem látom be, hogy Csurka sok igazságot is kimondott az MSZP hatalomátmentéséről, a szociális problémákról, az EU-ról? Lehet, hogy sok igazság volt abban, amit mondott, de a nyelvezetével mindezt diszkvalifikálta.

BN: Azt hallottam, hogy a lakiteleki találkozó évfordulós megemlékezésén te voltál az egyedüli, aki kiment a teremből, amikor Csurka beszélt.

FTG: Kimentem, mert el kellett szívnom egy cigarettát. S erre azt az időt tartottam a legalkalmasabbnak, amikor ő beszél. De az igazság az, hogy mint utóbb megtudtam, nem a szokásos vesszőparipáin lovagolt akkor. Erre egykori barátai, Csoóriék nyomatékkal meg is kérték előtte, s ő eleget tett ennek a kérésnek. De menjünk egy kicsit mélyebbre. Amikor megtudtam, hogy annak idején beszervezték besúgónak – még ha, mint állította, nem tett is jelentést –, feldühödtem: hogy merészel állandóan kommunizálni, ha nekik dolgozott? És aztán megértettem, hogy valószínűleg éppen ezért: azt nem tudja megbocsátani nekik, hogy belekényszerítették ebbe a szerepbe. Erre nem mondhatom azt, hogy nem értem meg. De árnyaljuk még egy picit tovább a képet. Az első demokratikus kormány éveiben – azt hiszem, már voltak Holokauszt Emléknapok – megemlékezést tartottak a zsinagóga melletti emlékhelynél. Egyszer csak azt látom a televízióban, hogy ott áll vigyázban, gyászöltönyben Csurka István – egyedül. Nyilvánvalóan tudta, amikor elszánta rá magát, hogy odamenjen, hogy ő ott csak megvetésben részesülhet, vagy szidni fogják, gúnyolni: senki nem fogja őszintének tartani. Nyilvánvaló volt, hogy ott nem tud politikai tőkét gyűjteni – tehát leküzdhetetlen lelki kényszer vitte oda.

BN: Visszalépve az eszmetörténethez, nálad gyakori, hogy egy-egy jelenségnél viszszafelelsz a gyökerek tartalmi rekonstrukciójáig. Például a népi mozgalom történetében szétválasztottad a népnemzeti és a népi-nemzeti fogalmat.¹¹

FTG: Értelmezésemben itt a népnek, a népnek két jelentése van. Más szemlélet az, amelyik a szociális kérdéseket akarja megoldani s az alsóbb néprétegek nemzetbe emelésén dolgozik, s más az, amelyik az egész nemzetet a népből vezeti le. Ennek hívei tudván tudják, a magyar nemzet nem úgy képződik, hogy ivarérett magyarok kis magyarokat nemzenek, hanem összeolvadások, összezsizsolódások és egyebek révén, mégis valami efféle hirdetnek. Sok ilyet láttunk az elmúlt negyedszázadban, nem részletezem. Nekünk, akik ott voltunk a lakiteleki sátorban, s az akkori fogalmi ketrecek logikája szerint népieknek tartottuk magunkat, el kellett ezen gondolkoznunk. Milyen hagyomány is a miénk, ha a népi mozgalmat kívülről azonosítani lehet Veres Péter sunyi kis megalkuvásaival vagy Erdei Ferenc kriptokommunizmusával az egyik oldalon, a náci irányzathoz csatlakozó néhány költővel a másikon? Ezt az írást 1994-ben közöltem, de csak az utolsó kötetembe vettem fel.

¹¹ Népnemzetiek és népi-nemzetiek. Kovács Imre harmadik útjai. Vázlat egy hosszabb tanulmányhoz, *Egyház és Világ*, 1993/11., 7–13. p.

BN: Sokszor elmondod, hogy senki nem olvassa a munkáidat, miközben mégiscsak van benned a saját kíváncsiságodon túl is egy nagy közléskényszer és szemléletformáló igyekezet. Az eszmetörténeti kategorizáció előbbi példáit meghaladva a 19. századig visszamentél Kemény Zsigmond publicisztikájának kiadásával.¹²

FTG: Valóban nem gondolom, hogy ezek a szövegek nagyon sok emberre hatnak, de senkitől nem akarom megvonni a lehetőséget, hogy megismerjék őket. Annál, hogy monográfiákat írjak, már a kilencvenes évek elején is fontosabbnak tartottam, hogy hozzáférhetővé váljanak azok a két háború közötti szövegek, amelyek addig nem voltak elérhetőek, esetleg sosem voltak kötetbe gyűjtve. Akkor adtuk ki a Peéry-köteteket, a Szvatkó-válogatást.¹³ Láttam, hogy a szlovákiai magyar közösség nem ismeri a múltját, nem tudja, hogy milyen problémák foglalkoztatták az elődöket. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mi ezzel szemben mindent tudtunk, ellenkezőleg: e munkák elvégzése közben ismertük meg ezt a világot.

Kemény régen is a legkedvesebb magyar gondolkodóim egyike volt, s az 1846 utáni publicisztikája kiadatlan. Akkor jött át Erdélyből Pestre, s még több mint húsz évig dolgozott, egyik legfontosabb közírója lett a kiegyezés előtti másfél évtizednek. A kiadatlan cikkei számát legalább 400-ra becsülöm, ennek cím szerint talán az egytizede fért bele a születésének 200. évfordulójára a Kriterion által kiadott kötetbe.

Mai megosztottságunk a 19. századi magyar nacionalizmus és liberalizmus viszonyára, a liberalizmus elágazásaira megy vissza. A 20. századi irányzatok valószínűleg az 1905–1906-os válságban gyökereznek, de összességében az első világháború utáni korszak termékei. Azaz időhöz kötöttek. A most egymás fejéhez vagdalt igazságok nem lesznek örök érvényűek, legkésőbb egy emberöltő múlva nevetségesnek tűnik majd az, amiért itt nemrég vért akartak ontani. 1990 és 1994 között szinte szellemi polgárháború folyt az országban, ha valaki harminc év múlva előveszi a korabeli napilapokat, nem fogja elhinni, hogy nem géppuskával a hátunkon jártunk az utcán. Vannak viszont távlatosabban gondolkozó jeleseink; őket kellene olvasni. Kemény

¹² KEMÉNY Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajítások. Válogatott publicisztikai írások*, összeáll., bev. FILEP Tamás Gusztáv, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2014.

¹³ PEÉRY Rezső: *Gondolatok a tehervagonban avagy Védőbeszéd a szlovákiai magyarok perében. Cikkek, esszék, tanulmányok, levelek 1945–1948*, vál., a szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv – TÓTH László, utószó, jegyz., névmagyarázatok TÓTH László, előszó MOLNÁR Imre, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993; PEÉRY Rezső: *A végzet bábjátéka avagy Peremmagyarok az idő sodrában*, vál., a szöveget gond., utószó, jegyz., névmagyarázatok FILEP Tamás Gusztáv – TÓTH László, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994; PEÉRY Rezső: *Európa önvédelme avagy Magánbeszéd az egyszemélyes hazáról*, vál., a szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv – TÓTH László, utószó, jegyz. FILEP Tamás Gusztáv, névmagyarázatok TÓTH László, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996; SZVATKÓ Pál: *A változás élménye. Válogatott írások*, vál., szerk., a szöveget gond., jegyz., bev. FILEP Tamás Gusztáv – G. KOVÁCS László, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994.

Zsigmond pontosan tudta, hogy világháború lesz, a kiegyezést, illetve a Bécs-csel való megegyezést e *világkonflagráció* elhárítása feltételének tekintette. S kiemelten fontosnak tartotta a nemzetiségekkel való viszony rendezését. Tudta persze, hogy az egyik legfontosabb '48-as vívmány a jobbágyfelszabadítás, ami Erdélyben nagy arányban a románok felszabadítását jelenti. Épp ezért sokáig nem feltételezte, hogy a két nemzet néhány hónap múlva szembefordul egymással. Majd az októberi diploma után írt egyik cikkében¹⁴ azt vezeti le, hogy a Bach-rendszer programja a németesítés, „a kultúra tehénhímlőjének belénk oltása”, „kultúraképes egyének gyártása” volt. S mi lett az eredménye: soha ilyen derék magyar emberek nem voltunk, mint most – és *emiatt*. Csak nem képzeljük, hogy ha ugyanezt csináljuk a nemzetiségekkel, nem ugyanezt a hatást váltjuk ki? A régi Magyarország bukásának persze nem a rossz nemzetiségpolitika volt az oka, nem az „igazságszolgáltatás” igénye diktálta a szétdarabolást, az nagyhatalmi érdekből történt. Azt azonban tisztáznunk kell, mit kellett vagy lehetett volna másként csinálni, mi az, ami valóban a mi hibánk. Azzal együtt, hogy arra nincsen garancia, hogy a türelmes nemzetiségpolitika következménye az ország integrációja, mert az ezzel járó emancipáció éppígy a szétválás szándékát is erősítheti. Én egyébként mindegyik történelmi eseményről azt gondolom, hogy bekövetkezték legalább két kimenete van. Nem lehet az előzményekből determinisztikusan levezetni a következményeket.

BN: *Erre jó példa egy másik eszmetörténeti csomópont, ahol komoly tisztázást vittél végbe: ez a cseh demokrácia mítosza. Amivel szemben megjelenítetted a másik felet, tehát a magyar politikusportréiddal (Petrogalli, Törköly) vagy eszmetörténeti elemzéssel (Révay Józsefről) bebizonyítod, hogy itt nem arról van szó, hogy '18 után újraformálva megjelennek a feudális magyar sérelmi kisebbségpolitikával foglalkozó volt nagyurak.*¹⁵ *Tehát miközben 1918 és az impériumváltás sorseseemény és cezúra volt ezeknek a politikusoknak, sokan az ellenzéki politizálási technikát hozták magukkal 1918 előttről, és az formálódott át különböző kisebbségvédelemi stratégiákká. Így mentek szembe egy olyan nemzetállami felfogással, ami lehet, hogy kifelé demokratikusnak tűnt, de amikor a nemzeti kérdésről volt szó, akkor ezeket a demokratikus normákat felülírta a cseh nemzeti érdek.*

¹⁴ KEMÉNY: *Eszmék...*, 216–219. p.

¹⁵ Darabontok ellen. Petrogalli Oszkár a magyarországi és a csehszlovákiai ellenzéki politikában, *Szín*, 2009/1., 95–108. p.; *Az ellenzék feladata – Törköly József színterei*, összeáll. FILEP Tamás Gusztáv, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, Rimaszombat, 2012; Gr. RÉVAY József: *Mások megértéséről. Esszék, tanulmányok – Kisnemesek Tajnán. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához*, vál. FILEP Tamás Gusztáv, bev. PERECZ László, jegyz. FILEP Tamás Gusztáv – SZENT-MIKLÓSSY Andrea, Ister Kiadó, Budapest, 1999.

FTG: Mi egy kicsit az akkori cseh önpropagandához viszonyítjuk a magunk képét, tehát hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a két világháború között egy európai, civilizált, szociálisan érzékeny világ áll szemben a reakcióval és a feudalizmussal, s ez utóbbit képviselik a magyarok. Ami többek között azért sem igaz, mert a felvidéki politika alakítóinak egy jelentős része 1918 előtt sem kormánypárti volt. A magyar belpolitikában és eszmetörténetben az 1905–1906-os politikai válságot tartom az egyik nagy választóvíznek. A *progresszió* és a *nemzeti* vonal ott válik először szét radikálisan. Petrogalli Oszkár, aki ellenzékiként vett részt a küzdelmekben, szemben állt a darabontokkal, s a húszas évek Csehszlovákiájában, amikor a kormány törvénnyel biztosította magának a többséget azzal, hogy kellő számban kinevezett tagokat tett be a nagymegyék bizottságaiba, azaz semmibe vette a választási eredményeket, a népakaratot, ezt a darabontkormány működéséhez hasonlította. Sajnálatos módon a csehszlovákiai magyar kisebbségtörténeti munkák kevés teret szentelnek a cseh belpolitikának, párttörténetnek. Pedig egy ideális demokrácia szempontjából bőven van ott kritizálnivaló.

BN: *A másik nagy eszmetörténeti áttörés – anélkül, hogy lebecsülném Turczel Lajos jelentőségét – a Sarló mozgalmát középpontba állító, szocializmus korabeli szlovenszkoí eszmetörténettel szemben a másik, a polgári világ megjelenítése. Ebben benne vannak a csehszlovákiai demokratikus politikai rendszer szocializációjának előnyei és a magyar liberális hagyományok is.*

FTG: Meg a felvidéki nemzetiségi együttélés hagyománya, amely például Szvatkó Pálnál nagyon érzékletesen megjelenik. Turczel Lajost, aki a legjobb '89 előtti könyvet írta erről a korról, nagyon erősen kötötték az ideológiai béklyók, sok mindent nem mondhatott el, amit tudott. S a kortársi emlékezések, például a sarlósoknak a jelenléte a társadalmi életben – nagyon sok értékes ember volt közöttük, nem ez a gondom – szintén eltorzították az örökségről alkotott képet. Évtizedekig úgy tűnt, mintha a katolikus fiatalok mozgalma – a Prohászka Körök¹⁶ – nem is létezett volna, akik ifjúkorunkban még éltek közülük, szinte meg sem jelentek a nyilvánosság előtt, vagy ha igen, akkor nem erről beszéltek. Az, hogy milyen képet alkotunk a múltból, hogy melyik álláspont győzedelmeskedik, nagyon sok esetben attól függ, hogy ki kit él túl. A kommunista korszakban ehhez még hozzájött, hogy ki tudja elfogadtatni a hatalommal vagy az aktuális kultúrpolitikával, hogy az övé az értékes hagyományok.

¹⁶ Prohászka Ottokár Körök Szövetsége: 1929–1938(–1944) között a szlovenszkoí magyar egyetemi és főiskolai hallgatók katolikus kulturális és hitbuzgalmi szervezete, 1938-ban 400 diák és 100 diplomás tagja volt. Szociális követeléseket fogalmaztak meg, elhatárolódtak a nem keresztény irányultságú társadalmi mozgalmaktól. Gyűléseket, táborozásokat, nyaraltatásokat, előadás-sorozatokat szerveztek. Részt vettek a különböző egyesületek életében, könyvtárakat, sporttelepeket hoztak létre és működtették azokat.

mány. A sarlósok demokratikus örökségrészként, a haladó hagyományként jelenítették meg magukat, viszont több vezetőjük 1930-as évek eleji csatlakozása a kommunistákhoz – melynek következménye a mozgalom bukása lett – ma már kínos örökség. A '89 előtti gondolkodásban kontinuusnak látták a demokráciát, a szociális érzékenységet és a bolsevik diktatúrát, ami ellen az öreg sarlósok nem tiltakoztak, persze nem is lett volna módjuk rá. Másrészt ők maguk is elfelejtették vagy igyekeztek *elfelejteni*, hogy az ő múltjuk sem fejeződik be azzal, hogy hangadóik belépnek a Kommunisták Pártjába és a többiek szétszélednek; Csehszlovákia szétesése előtt sokan részesei voltak a kisebbségi magyarság nemzeti összezárkózásának. Pfeiffer Miklós kanonok, a proházkások szellemi atyja nyújtott baráti jobbot Balogh Edgárnak a visszatérés után. Le is írta, hogy szerinte sokkal értékesebb volt a Sarló munkája, még ha túlzásokba is estek, mint azoké, akik kivonták magukat a közéletből, passzivitásba sülyedtek. Sok vonatkozásban ugyanazt akarták, amit a keresztényszociális eszmék hívei, meg akarták szüntetni a szerintük is létező magyar társadalmi hierarchizáltságot és más rendies viszonyokat. Nem beszélve arról, hogy különböző konfigurációk voltak, sokan ingáztak a *jobb-* és a *baloldal* között. Ezeket a viszonyokat kellene tisztábban látnunk.

BN: *Lehet, hogy azért is fontos neked a kisebbségi eszmetörténet, mert ott könnyebben találsz példákat a meghasadás meghaladására. De a magyarországi vonatkozású munkáidban is van ilyen kettősség. Régebben, például a Kovács Imre-tanulmányodban még negatívan ítélted meg a labancságot, míg az 1944-es ellenállást vizsgálva már teljesen pozitív képet adsz a legitimistákról.*¹⁷

FTG: Nagyon fontos, hogy ezt szóba hozod, mert az utolsó könyvem összeállításában közben magam is láttam, hogy található a gyűjteményben efféle ellentmondás, de aztán nem trancsíroztam szét a szöveget, mindenki láthatja az eredeti megjelenés idejét, meg aztán az adott írásoknak – például a Kovács Imre-tanulmánynak – nem ez az *üzenete*, nem erről szólnak. Itt szerényen hadd emlékeztesselek arra, hogy éppen ennek az írásnak az újraközlését aggályosnak tartottam, mert szerepel benne egy másik „meghaladott álláspontom”, és a te véleményedet kértem, van-e olyan fontos az az írás, hogy ezzel együtt beválogassam a könyvbe. Bekerült, egy rövid lábjegyzetet írtam hozzá.

A magyar legitimisták vezetői felkészült, többnyire szociálisan érzékeny emberek voltak, látták, hogy a társadalmi viszonyokon változtatni kell, s ugyanúgy a függetlenségi hagyomány követői voltak, mint bárki más – leszámítva a leszámítandókat. Bibó tévedett a megítélésükben. Ragaszkodtak IV. Károlyhoz, aki – gondolom – alkalmasabb is lett volna az ország vezetésére,

¹⁷ Népnemzetiek...; Koszorú, hiányzó emléktáblákra. Náciellenes magyar arisztokraták a II. világháború idején, *Kommentár*, 2011/2., 61–73. p.

mint Horthy, ha engedték volna. De ez egyben a magyar alkotmányossághoz való ragaszkodást is jelentette, a '67-es alkut; a király és a parlament egymás nélkül semmit sem ér. Gratz Gusztáv írja, hogy a kiegyezés idején vissza kellett menni az utolsó közös pontig. Nem fogadhatták el sem az olműtzi oktrojált alkotmányt, sem a magyar trónfosztást. Mi marad? A '48-as alkotmány – amiről én máshol azt mondtam, hogy ez a nemzet útlevele Európába. Kezdetnek ez volt a legjobb.

BN: Nagyon jellemző, hogy akiket te szerkesztesz (például Zelei Miklós és Borsi-Kálmán Béla¹⁸), mennyire hasonlóan, ebben a kicsit karneváli sokszínűségben fogalmaznak meg a dolgaikat. Szeretted a színes, megvilágító erejű életutakat és műveket (Szász Zoltán, Hlatky Endre, Pálinkás-Pallavicini, Markovits Rodion).¹⁹

FTG: A kincstári nyelvezetet valóban nem szeretem. Az ember könyveket olvas, közben nem tudja, hogy tíz év múlva milyen olvasnivaló fog a kezébe kerülni, mi fog rárétegződni az addigi ismereteire. Mindegyik olvasatnak van elágazása, sokszor személyi motívuma is. Apám a börtönben olvasta Rátkai Károly *A két torony* című könyvét, amely a Mauthausenbe hurcolt magyar politikusokról szól. Később, már szabadlábban megvette egy antikváriumban, tehát megvolt otthon, fel is hívta rá a figyelmemet. '89 után, amikor mindenkinek eszébe jutott, hogy milyen antikommunista, oroszellenes volt is ő, persze eszembe jutott, hogy '45-ben meg mindenki antinácinak, németellenesnek gondolta az azelőtti énjét. Ezt mindkét vonatkozásban túlzottnak találok. Ám, mit ad Isten, egy ilyen kicsi könyvben, szinte egyetlen barakkban játszódó műben megtalálja az ember azokat a szereplőket, akiknek egyik szomszéd nagyhatalom és egyik totalitárius rendszer sem kellett. 1944. március 19-e után a németek letartóztatták a számukra veszélyesnek tűnő politikusokat. A kormánypárttól balra álló, de nem feltétlenül baloldali politikai vezetőket (de néhány kormánypártit is). A Horthy-korszak parlamentjében is adott volt egy demokratikus spektrum későbbi kialakításának a lehetősége, csak akkor ezeknek a pártoknak épp nem volt (vagy nem volt mérhető) a tömegtámogatottsága. Volt kiszegzdpárt, liberális párt, voltak antibolsevista szociáldemokraták és legitimista katolikusok. A felsőházban pedig az öreg konzervatívok állták a sarat, amíg tudták, a jobboldali radikalizálódással

¹⁸ Például BORSI-KÁLMÁN Béla: *A békétlenség stádiumai. Fejezetek a magyar-román kapcsolatok történetéből*, a kötet szerkesztésében és válogatásában részt vett FILEP Tamás Gusztáv – LŐRINCZ Csaba, Osiris Kiadó, Budapest, 1999; ZELEI Miklós: *Itt állunk egy szál megmaradásban*, összeáll., szerk. FILEP Tamás Gusztáv, Délmagyarország, Szeged, 2000.

¹⁹ „A szellem gentlemanje”. Szász Zoltán portréjához, *Szín*, 2009/2., 40–54. p.; A szó szentsége s a polgári erény (Hlatky Endre, 1895–1957), *Várad*, 2009/1., 84–101. p.; Három Pallavicini. Pallavicini György (1881–1846). Ifj. Pallavicini György (1912–1949). Pálinkás Antal (1922–1957), *Ufi*, 2006/9., 33–35. p.

szemben. Ezek közül vagy másfél tucatnyian Mauthausenbe, többen azonos barakkba kerültek (elkülönítve a zsidónak minősített magyar politikusoktól). Azt gondoltam, fel kell mutatnunk ezeknek az embereknek a példáját, akkor is, ha sohasem tudhatjuk meg, valójában milyen politikusok lettek volna, hiszen soha nem kerültek vezető pozícióba. Lehet, hogy nem is tudtak volna egymással együttműködni. Kállay Miklós írja – és én hiszek neki –, hogy ezeket a pártokat és politikusokat ő maga igyekezett fölkészíteni a háború utáni kormányzati szerepre. Kállay tudta, hogy a világ hamarosan más lesz. Azt nem tudta, hogy ilyen brutálisan más, azt sem tudhatta, hogy a németek megszállják Magyarországot.

BN: *Markovits Aranyvonata, amelynek a kiadását szorgalmaztad, szintén ilyen munka lenne?*²⁰

FTG: Nemcsak a *baloldali* mítoszokat nem szeretem, hanem a *jobboldali*akat sem. Az első világháborús emlékezések közül nagyon fontosnak tartom Markovits Rodion a kommunista korszakban kiadhatatlannak ítélt *Aranyvonat* című (riport)regényét, jelentősebbnek az egykor világhírű *Szibériai garnizon*nál. Az *Aranyvonat*ból én többek között azt értettem meg, hogy annak a 100 ezer magyar internacionalistának, akik a vörösök oldalán vetek részt az orosz polgárháborúban, jó része nem szaturálódott bolsevizmussal, többségüknek fogalma sem volt róla, mi is az. Sokan csak fegyvert akartak szerezni, hogy megvédjék magukat például a cseh legionistáktól, akik brutálisan léptek fel ellenük – s hogy mielőbb hazakerülhessenek. Ezzel nem kérdőjelezem meg az 1918–1919-ben hazatért, részben hazakerült kommunisták negatív szerepét, és azt sem állítom, hogy a nem bolsevik internacionalisták operetthősök lettek volna.

BN: *Ehhez kapcsolódik az a kritikám veled szemben, hogy nem használsz levéltári forrásokat. Az előbb emlegetett munka kiadásához is jó lett volna történetileg dokumentálódni és nem csak Markovitsra és a hírlapirodalomra hagyatkozni. Tudom, hogy az a véleményed, hogy gyakorlatilag ahhoz a korszakhoz, amivel te foglalkozol, igazából elengedhetetlen, hogy egy hírlapot az ember végigolvasson.*

FTG: Nem csak egyet. Valóban kevés tanulmányomhoz használtam levéltári, kéziratári anyagot, bár épp az említett Markovits Rodion-tanulmánnyal kapcsolatban tény, hogy a Hadtörténelmi Levéltárban kerestem a krasznojarszki hadifogolytáborra, a magyar fogoly katonatisztek cseh legionisták általi kivégzésére vonatkozó forrásokat, de nem találtak semmit. Másrészt a minisztérium direkt a hadifogolyügyekkel foglalkozó lapja annak idején folyamatosan közölte a hivatalos dokumentumokat. Harmadrészt magát a

²⁰ MARKOVITS Rodion: *Aranyvonat*, bev. FILEP Tamás Gusztáv, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2011.

kivégzéssorozatot vagy nyolc szemtanú is leírta, én elkezdtem a megfigyeléseik tételes összehasonlítását, elemzését – bár az igaz, hogy mindebből te nem láthattál semmit, mert az egész ott veszett egy bedöglött számítógépben, és nem fogom újra megírni.

De a válaszom nem ez, hanem az, hogy elsősorban arra vagyok kíváncsi, amit az emberek tudhattak *akkor*. Azt akarom tudni, hogy a történelemben cselekvő személy milyen információk birtokában hoz meg egy adott döntést. Hogyan alakul ki egy eseményről a közvélemény. Erre a titkos levéltári anyagok, belügyminiszeri rendeletek vagy közigazgatási utasítások általában nem adhatnak magyarázatot. Azt sem mondhatod azért, hogy a munka könnyebbik végét fogom meg, hiszen mondjuk egy húsz évig megjelenő napilapot évekig kell tanulmányozni. Végül: az egyik fő területem legfontosabb levéltári fondjait többen kijegyzetelték, feldolgozták már, de a sajtót nem nézték meg elég alaposan. Ezek a munkák tehát kiegészíthetnék egymást. Én azt hittem egykor, hogy csapatmunkában veszek részt. Most már belátom, többnyire egyéni karrierépítésről van szó.

BN: *Nem lehet, hogy ezekkel a tisztázásokkal a jelen közvéleményén, a politikai kultúrán szeretnél javítani? Ebben lehet kanonizációs szándék, ahogy a két világháború közötti hősokeket feltártad, és aztán '45 után is ott vannak a kisonográfiaid, a Koncsol László-, Zalabai Zsigmond-, Rákos Péter- és a Tóth László-monográfiaid.*²¹ *Olyan embereket vettél elő, akiknek nagyon fontos társadalmi aktivitása/hivatása is volt és modellként is felmutatod őket.*

FTG: Hadd említsem meg, hogy a Rákos-monográfia kétszerzős munka, G. Kovács László barátommal írtam, akivel Szvatkó Pál életművét is iparkodtunk feltárni egy évtizeddel korábban... Azért is váltottam egykor az irodalomkritikáról más irányba, mert zavart az irodalom úgynevezett funkció-átvállalása, amiről nem a szépírók tehetek, hanem az, hogy évtizedekig nem engedték rendesen működni a kisebbségi tudományosságot az utódállamokban. S még egy háttér-információ: az a sorozat, amelyben ezek a könyvek megjelentek, Tóth Laci találmánya, ő látta elérkezettnek az időt az életművek értékelésére.

Nem szeretem a zárt kánonokat. Föl kell nyitni és változtatni kell őket, s ez többszörösen igaz arra a kánonra, amelyet a diktatúráktól örököltünk. Ilyen értelemben valóban van bennem olyan szándék, amilyenre utaltál. Mondjuk úgy, hogy fölkínálom a kánonváltoztatás esélyét. Ez a kánon azért – etikai kánon is, valóban. Azok, akiket kiválasztottam, ahogy te mondanád: modellértékűek lehetnek.

²¹ *Koncsol László*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1997; *Zalabai Zsigmond*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1998; *Rákos Péter 1925–2002*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2005 (G. Kovács Lászlóval); *Tóth László*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2010.

BN: A *Tóth Lacival közös kötetetek egyik általad írt tanulmányának címében ott is van, hogy Az irodalom peremvidékei: közírás, tudományosság, bölcsélet... aztán egy annotált bibliográfiát adsz arról, hogy kinek mit kell elolvasnia a szlovákiai magyar eszmetörténetből.*²²

FTG: Nem kell rólam mindig ilyen nagy logikai konstrukciókat feltételezni... bár amikor foglalkoztatni kezd valami, mindig tudom, hogy mi a rövid távú tétje, s érzekelem is azt az eljövendő rendszert, amiben majd elhelyeződik a produktum. Tóth Lacival 1994 körül elvállaltuk, hogy a Kalligram Kiadó számára megírjuk a csehszlovákiai magyar irodalom (rövid) történetét a kezdetektől a századvégig. Az előzmények csonkák, koraiak, régiek vagy rosszak. Felosztottuk magunk között a területeket, s én vállaltam a peremvidékeket, amelyek egyébként is jobban foglalkoztatnak, mint a szépirodalom. Aztán rájöttem, hogy az összegzést nem lehet az addigi szakirodalom alapján elvégezni. Később nekem is született egy összefoglalás-szerű tanulmányom a négykötetes művelődéstörténetbe, ehhez persze végeztem alap kutatásokat is, de még itt is nagymértékben támaszkodtam az előzményekre, ezért aztán ezt nem is vettem föl egyik saját kötetembe sem. A peremterületek leírásánál erre nem volt mód, mert a két világháború közötti felvidéki magyar tudományos eredményekről készült részösszefoglalások többnyire kimerültek a névsorolvasásban. Elővettem hát Kemény G. Gábor az első korszakról szóló, *Így tűnt el egy gondolat* főcímű irodalomtörténetét, ebben van a legjobb bibliográfia, és ábécérendben elkezdtem sorra olvasni az e műfajokba sorolható műveket. Természetesen nem értem mindhez hozzá. Ebből lett az a tanulmány, amelyben azt a tenger könyvet rövid jellemzésekkel felsoroltam, illetve valamivel később egy 150 tételes kéziratos annotációsorozat. Rengeteg értékre akadtam. Elolvastam így Erdélyi Pál már a két háború között is öregnek számító irodalomtörténész két füzetként megjelent esszéjét, Jókairól és Bódiss Jusztinról, láttam, hogy remekül ír. Hogy létezik, hogy eddig elsiklottam a neve fölött? Ki ez az ember? Kiderült, hogy Erdélyi Jánosnak, a 19. század nagy személyiségének a fia, és Erdélyi Zsuzsannának, T. Erdélyi Ilonának az apja. Egy család három generációja, s mindenki szakmája élvonalába tartozik... Elolvastam Erdélyi másik Jókai-munkáját, egy monográfiát, láttam, hogy kitűnő, ki is adtam Koncsol László Csallóközi Kiskönyvtár sorozatában.²³

²² *Próba felvételek...*, 50–63. p.

²³ Bódiss Jusztin János (1863–1921) pap, tanár, irodalomtörténész; 1887-ben szerzett görög–latin szakos tanári és bölcsészdoktori diplomát; 1889–1916-ig a pannonhalmi tanárképző tanára, majd a komáromi bencés gimnáziumban tanított. Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) néprajzkutató, 1940–1944 között magyar–olasz–filozófia szakra járt a budapesti egyetemen, 1945–1948 között diplomata, politikai okokból elbocsátják; néhány év múlva a Népművelési Minisztérium népzenei kutatócsoportjának munkatársa 1953–1963, majd a Néprajzi Múzeum népzenei osztályon dolgozott 1964–1971 között; később, nyugdíjazásáig az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának volt a munka-

BN: Közben rájössz, hogy kapcsolódik Erdélyi Böhm Károlyhoz, Böhmhöz Bartók György, ahhoz meg Makkai Ernő és Joó Tibor, aki meg Szegeden Buday Györggyel volt jóban...²⁴ Ezt nevezi az ember kíváncsiságnak, amikor azt mondja, hogy jó, hát még ezt se olvastam, hát ez biztos fontos lehet, és akkor újraolvoassa ezeket a dolgokat. Itt kanyarodunk vissza 2000 környékére, amikor újra elkezdtél erdélyi témákkal foglalkozni. Fábián Ernő kötetei voltak az elsők a *Pro Minoritate* sorozatában.²⁵ Erről volt is vita köztünk, mondván, megkonstruáltad Fábián Ernő transzilvánizmusát.

FTG: Igen, beszélünk már erről. Váltig azt mondom, hogy én csak adatokat pótoltam; szerintem a gondolatmenet teljesen az övé, de már két agyvérzése között állította össze a kéziratot, nagyrészt a korábbi műveiből, és nem tudta pontra tenni szegény. Így nyelvileg is keményen be kellett néhöl avatkoznom. A legfontosabb kérdéseimet, megjegyzéseimet el tudtam juttatni neki, de már nem kaptam értékelhető választ.

Leginkább te fordítottál vissza Erdély-felé, amikor bevontál a Fábián-naplók sajtó alá rendezésébe.²⁶ Közben írtam ugyan egy terjedelmes Ligeti Ernő-tanulmányt és szerkesztettem még a Köteles Pál-életműsorozatot, ami három kötet után megfeneklett.²⁷

Egy ideje persze volt bennem határozott szándék, hogy lezárjam a cseh-szlovákiai magyarságra vonatkozó kutatásokat. Azóta, amióta tudom, hogy az e tárgyú könyveink többnyire a semmibe mennek.

BN: A folyamatos újragondolásban az utóbbi években központi kérdéssé vált nálad a zsidóság és magyarság viszonya. A magyar-zsidók kérdése, amit te a szlovákiai magyar zsidókon keresztül próbálsz megragadni.

FTG: Így van; annyiban pontosítanám ezt, hogy foglalkoztat az egykor az utódállamokban élt zsidó és nem zsidó magyarok viszonya, illetve a zsidó magyaroknak a nemzetért folytatott munkája. Azaz a zsidók közül azokkal – azok egy részével – foglalkozom, akik magyarnak vallották magukat, vagy inkább

---

társa 1971–1987 között. T. Erdélyi Ilona (1926) irodalomtörténész, 1945–1949 között a budapesti egyetem magyar–olasz szakos hallgatója, ezt követően az MTA Irodalomtörténeti Dokumentációs Központjának (1950–1956), majd az MTA Irodalomtörténeti Intézetének (1956–1989) munkatársa. Erdélyi Pál Jókai-monográfiája: ERDÉLYI Pál: *Jókai útja Révkomáromtól Pestig, a bölcsőtől a babérig*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1997; L. benne: FILEP Tamás Gusztáv: *Bevezető*, 9–31. p.

²⁴ MAKKAI Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*, utószó FILEP Tamás Gusztáv, Lucidus Kiadó, Budapest, 2013; „A nemzet mint tiszta idealitás”. Joó Tiborról, *Kommentár*, 2006/3., 96–108. p.

²⁵ FÁBIÁN Ernő: *A megmaradás parancsolatai. Esszé az erdélyiségről mint politikai entitásról*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

²⁶ FÁBIÁN Ernő: *Naplójegyzetek 1980–1990*, bev., jegyz., szerk. BÁRDI Nándor – FILEP Tamás Gusztáv, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2010.

²⁷ A Ligeti-tanulmány részlete: Deklassálódás, unalom, irónia: Ligeti Ernő társadalmi regényei, *Forrás*, 2006/3., 92–106. p. A Köteles-sorozat: Noran Kiadó, 1996–1998.

úgy mondom, kerülve a publicisztikus köntörfalazást: akik magyarok voltak. A zsidóság belső társadalmi viszonyait nem ismerem, Isten ments, hogy ebbe belekontárkodjam. De állítom, hogy a Felvidéken, Kárpátalján és Erdélyben a kisebbségi magyar közösségek létrejöttében, a kisebbségi pártok működésében, az intézmények fenntartásában a közismertnél sokkal fontosabb szerepe volt – a szomszédos országokban külön nemzetiségként elismert vagy így kezelt – zsidóságnak. Ez a Délvidéken talán nem így történt, de erről keveset tudok. Ez megint olyan elem volt, amit senki nem hangoztatott, maguk a zsidók sem, hiszen 1945 után a felvidéki meg az erdélyi magyar pártok Horthy-függvényként és reakcióként voltak stigmatizálva. De amikor a *Prágai Magyar Hírlapot* végiglapozza az ember – először G. Kovács Lacival tettük meg ezt felesben a Szvatkó-kötet érdekében, 1993-ban –, szinte előntik az ezzel vonatkozásban lévő cikkek, hírek, adatok. Kirajzolódik előtted például egy olyan magyar politikus arca, aki a Magyar Nemzeti Párt alelnöke is volt, s akiről aztán megtudod, hogy Auschwitzban halt meg. Azt mindenki tudta, hogy a magyar kisebbségi irodalmakban fontos szerepet töltöttek be zsidók, de hogy sokan a magyar ellenzékhez kötődő társadalmi mozgásokban is ilyen mélyen benne voltak, az valamiért érdektelen volt a szakma számára.

BN: Az ezredforduló után ismerkedtél meg H. Szabó Gyulával, a *Kriterion* Kiadó igazgatójával.

FTG: Ismertem korábban is, az első szabad könyvhéten, a harcok után, amelyik igazi összmagyar könyves ünnepként él az emlékezetemben, én még a kiadói egyesülésnél dolgoztam. De aztán vagy tizenöt évig – nem tudok utána számolni – egyáltalán nem jártam Erdélyben. Az utóbbi években azonban kialakult a munkakapcsolat, szívesen fogadta az ötleteimet. Ha van kedvenc munkám, akkor az a Kemény Zsigmond-kötet, bármilyen kicsi is; ezt ő fogadta be a kiadó emlékezetes Téka sorozatába. Többször beszélünk a '89 előtti szövegkiadásokról. Felvidéki vonatkozásban is fontosnak tartom a két háború közötti közírást, illetve általában a határterületeket, sok remek, cikknek álcázott esszé lappang például a napilapokban. A legjobb két háború közötti erdélyi publicisták köteteit sem adták ki, vagy megcsontkítva közölték az írásait. Mikó Imréék, Dávid Gyulák '89 előtt a diktatúrában hihetetlen nagy munkát végeztek a korabeli szövegek föltárásával, de a kiadónak azokból sokszor törölnie kellett, mert az eredeti változatban a cenzúra nem engedte kiadni őket. Még Tamási Áron *Ábelje* sem jelenhetett meg szöveghűen, az első mondatnak a felét kihúzták. A Balázs Ferenc-, Jancsó Béla-, Kuncz Aladár-kötetek szemléletes példák erre.²⁸ Kacsó Sándor

²⁸ BALÁZS Ferenc: *Bejárom a kerek világot, 1923–1928*, bev., jegyz. MIKÓ Imre, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1975; KUNCZ Aladár: *Tanulmányok, kritikák*, összeáll., utószó POMOGÁTS Béla, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1973; JANCÓSÓ Béla: *Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok*, bev. MIKÓ Imre, Kriterion Kiadó, 1973.

Lélekvesztőn című regényének új kiadásából egy egész fejezetet vágtak ki jelzés nélkül, mert kiderült, hogy ő, aki Brassóban élt és Dél-Erdélyben maradt, örült a bécsi döntésnek, és az erről szóló fejezet nem illett bele a haladó hagyományba (egy polgári demokratától, *baloldaltól* különösen nem).²⁹ Sok mindent újra ki kell adni, sok életművet pedig össze kell gyűjteni. Fontos adósság Krenner Miklós (azaz Spectator), Ligeti Ernő, Kacsó Sándor, Lakatos Imre, Szenczei László publicisztikai életművének bemutatása, esszéik, tanulmányaik kiadása. Egész irányzatok, hagyományágak hiányoznak a köztudatból.

BN: Az *elmúlt két évben a Prágai Magyar Hírlap feldolgozásán kívül a Kuncz Aladár-kiadással foglalkoztál.*

FTG: Egyebek mellett. Az összegyűjtött műveinek kiadásáról van szó, itt a sorozatszerkesztők egyike vagyok. Tehát olyan szövegek is megjelennek vagy megjelentek már az elmúlt években, amelyek kötetben azelőtt sosem voltak olvashatók, vagy amelyek máig kéziratban voltak-vannak, esetleg amelyek lapokban olvashatók voltak egykor, de nem voltak névvel ellátva s nincsenek is azonosítva. Szöveggondozott, lábjegyzetelt életműkiadásról van szó, az eredeti terv szerint nyolc kötetről, amelyek közül az utolsó a recepcióból készülő válogatást tartalmazná. Ezt is a Kriterion adja ki, közösen az Országos Széchényi Könyvtárral.³⁰

Van még vagy ötven kötettervem. Talán tízet meg tudok belőlük csinálni.

BN: *Ezek közül mi volna a három legfontosabb?*

FTG: Az, hogy Kemény Zsigmond 1846 utáni publicisztikájának mind-egyik darabját megtaláljam, s legyen időm legépelni, megjegyzetelni, a szöveget gondozni. Ez egyelőre reménytelennek látszik. Fontos volna elszört cikkek után monográfiát írni az emlegetett, Mauthausenbe deportált magyar politikusokról, illetve általában a németek magyar politikai foglyairól, akik közül nem egyet aztán a kommunisták öltek meg, vagyis hurcoltak el a Szovjetunióba, ahonnan nem tértek haza. Az persze nem biztos, hogy éppen ezeket a terveimet leszek képes megvalósítani.

A harmadik személyes okokból fontos. Meg akarnám írni apám és a nagyapám történetét.

²⁹ KACSÓ Sándor: *Válogatott írások. Regény, elbeszélések, karcolatok*, bev. IZSÁK József, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1970.

³⁰ KUNCZ Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából*, szöveggond., jegyz., előszó JENEY Éva, Kriterion Kiadó – OSZK, Kolozsvár–Budapest, 2014; KUNCZ Aladár: *Egy márványdarab. Novellák, karcolatok, tárcák, jegyzetek, dráma, egybegyűjt.*, szöveggond. FILEP Tamás Gusztáv – VARGA Ágnes, Kriterion Kiadó – OSZK, Kolozsvár–Budapest, 2015; KUNCZ Aladár: *Felleg a város felett. Regény, szöveggond.*, bev. JUHÁSZ Andrea, Kriterion Kiadó – OSZK, Kolozsvár–Budapest, 2016.

Talán érezted az elején, hogy nincs nagy kedvem ehhez a beszélgetéshez, pontosabban ahhoz, hogy dokumentálva legyen. Most, hogy túlvagyunk rajta, már inkább örülök neki, mert közben rájöttem, hogy így talán nem kell beleírnom magamat az apámékról szóló könyvbe. Jó, ha távol tudjuk tartani magunkat a banalitásoktól.